

Viin, vein ja vesi

Joogikultuur Eestis
kesk- ja varauusajal

Inna Põltsam-Jürjo

Toimetaja Ivika Arumäe
Keeletoimetaja Piret Ruustal
Kujundaja Kaspar Ehlvest

Esikaanel: Liivimaa talurahva pulm.
E. H. Schlichting. 1842. Eesti Kunstimuuseum.

Raamatu valmimist on toetanud Eesti Kultuurkapital.

EESTI KULTUURKAPITAL

Raamat on valminud teadusprojektide IUT₃₁₋₆ „Eesti ajaloo rahvusülene raamistik: transkultuurilised põimingud, ülemaailmsed organisatsioonid ja piiriülene ränne (16.–21. saj)“ ja PRG₂₉ „Võõras vs kohalik kesk- ja uusaja toitumisharjumustes Läänemere idaaladel: päritoluanalüüside kasutamine tarbimismuutuste jälgimisel“ raames.

© Inna Põltsam-Jürjo ja kirjastus Argo, 2020

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-688-25-8

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

SAATEKS	6		
Vanad joogid uues ajas	10	Kvaliteet ja kasum	134
MESIJOOK – MÕDU	11	KVALITEET	135
KALI JA TAAR	28	TULUD	148
VESI	33		
PIIM	39	Alkohol kui „seltskonna hing“	156
Rahvajook õlu	42	KÕRTS	157
MUINASAJA PÄRAND	43	KOMMETEST	175
PÖÖRDELINE KESKAEG	45		
LINNASED JA HUMALAD	53	Uue aja joogid ja joomakombed	186
ÕLLETEGU	57	TEE JA KOHV	187
ÕLLESORDID	64	KANGED NAPSID	193
KOMBED JA TAVAD	70	TEE KARSKUSSELTSIDENI	196
Privileegeritute nektar – vein	76	LÕPETUSEKS	210
VEINI TULEMINE	77	MÕÕTÜHIKUD JA VÄÄRINGUD	212
VEINISORDID	84	KASUTATUD ALLIKAD	
KOHALIK PANUS	90	JA KIRJANDUS	213
VEINI TARBIJA	96	VIITED	223
		ILLUSTRATSIOONIDE ALLIKAD	231
Tulivesi – arstirohust laiatarbekaubaks	104	ISIKUNIMEDE REGISTER	236
DESTILLEERIMISKUNSTI LEVIK	105		
VIINAPÕLETAMINE	109		
TARBIMINE	119		
MÕJUD	126		

VI PEATÜKK

Alkohol kui „seltskonna hing“

Alkohoolsed joogid kuulusid kesk- ja varauusajal lahutamatuult seltskondlike koosviibimiste juurde.

See andis tõuke nii eriliste joogikohtade kui ka joomakommete ja -tavade kujunemiseks. Seltskondlikud joodud võisid kergesti viia alkoholiga liialdamiseni.

Kõrts

UUS NÄHTUS

Kõrts ilmub uue nähtusena Eesti ala asustuspilti pärast 13. sajandi vallutust. Linnast on kõrtse teada juba 13. sajandist, maalt mõnevõrra hilisemast ajast, esimesena mainitakse neid 1443. aastal Elistveres ja 1446. aastal Vasulas. Linnas oli keskajal kõrtse arvukalt, isegi väikelinnas või alevis võis neid asutusi leiduda mitu. Nii tegutses väikeses, kõigest umbes 100–150 elanikuga Keilas keskaja lõpul viis või kuus kõrtsi.¹ Narva kõrtsid suutsid parimatel päevadel vastu võtta ainuüksi õlut jooma tulnud venelasi 300–400. Omal kombel annab kõrtsi tähtsusest tunnistust tõsiasi, et näiteks vanim teadaolev kirjalik teade Kuressaare alevist on seotud just kõrtsi või õlletoaiga. Nimelt kirjutab Saare-Lääne piiskop Christian (ametiaastad 1423–1432) 13. novembril 1427 Tallinna raele, et nende linna kaupmees Hans Droghe oli mardilaupäeval „meie Kuressaare linnuse ees alevikus“ õlletoas piiskoppi rängalt laimanud ja ähvardanud, paljude heade inimeste, sealhulgas piiskopi teenrite juuresolekul.² Piiskop palus Tallinna raadi kaupmeest vääritud käitumise eest korralikult karistada.

Mida suurem oli linn, seda rohkem seal mõistagi leidis kõrtse. Tallinna kõrtsid olid juba keskaja lõpul koondunud eeslinna: 1527. aastal tuli Kalamajas 78 majapidamise kohta neid tervelt 17.³ Varasel perioodil leidis Tallinnas kõrtse ka seespool linnamüüri, nii on 14. sajandi esimesest poolest teada kõrts (*taberna*) Niguliste kiriku surnuaia kõrval, samuti turu juures.⁴ Isegi kui kõrtsihooned kolisid üle eeslinna, võisid pruulijate kompanii liikmed ikkagi õlut müüa linnas sees, kas oma maja keldris, pööningul või abihoones. Varauusajal ei näidanud kõrtside arv kaugeltki kahanemise märke, 1673. aasta andmetel oli Tallinnas Suure Rannavärava esises eeslinnas 28, Nunne värava ees 13, Viru värava ees 29 ning Karja ja Harju värava ees 8 kõrtsi.⁵ Arvukalt oli joomakohti ka teistes asulates. Nii tegutses hansalinnas Uus-Pärnus 1543. aastal seespool linnamüüri 10 kõrtsi, eeslinnas pisut vähem; üldse võis seal kõrtside arv 16. sajandi esimesel poolel küündida paarikümneni. Kõrtsid nagu veskidki olid läänistamisobjektideks, maakõrtse läänistati seejuures ka linnakodanikele. Näiteks Uus-Pärnu raehärrale

Haabersti kõrtsi välisvaade. 1836. C. F. C Buddeus. AM 13762 G 6554.

Heise Vegesackile läänistas ordumeister Kettler 1561. aastal kõrtsi Uulu külas ja teise Türi-Allikul.⁶

Maal paiknesid kõrtsid teede ääres, mererannas, linnuste lähedal – kohtades, kus liikus palju rahvast –, andes oma panuse kohaliku asustuspildi kujundamisse. Kui tihedalt Eesti ala keskaja lõpuks kõrtsidega kaetud oli, on võimatu öelda, kuid nende arv kasvas pidevalt. Kesk- ja varauusaegsete kõrtsihoonete välimuse kohta pakuvad allikad mõningaid teateid. Näiteks Uus-Pärnus olid kõrtsid kirjalike allikate andmeil 16. sajandil peaaesjalikult kas puit- või vahvärkhood. Leidub isegi paar täpsemat viidet ehituse üksikasjadele, nii on teada, et kirikhärra Johann Duchelile kuulunud kõrts Gertrudi kiriku juures oli savist ja puuwooderdusega vahvärkmaja.⁷ Teine sealsamas läheduses asunud kõrts oli aga (turba)mätastest katusega vahvärkmaja.⁸ 16. sajandi keskpaigast on Uus-Pärnust teada ka üks kivist dörnsega kõrtsihoone, mis oli linna kõige uhkem omataoline ja kuulus raehärrale.⁹ Kõrtsi juures oli sageli või peaaegu alati (köögivilja)aed. Kõrtsi üheks tunnuseks peetakse tõhusa käimla olemasolu, muu hulgas arvavad arheoloogid

just sellise leiu põhjal, et on sattunud Tallinna eeslinnas ühele kesk- ja varauusaegsele kõrtsikohale.¹⁰ Omaette küsimus on, kas linnakõrtsis hoiti õlleteoks vajalike linnaste ja humalate tagavara või kas kõrtsituba meenutas mõnel juhul rehte. Kõrtsidele olid kahtlemata vajalikud talliruumid hobuste ja vankrite jaoks. Vanim visuaalne jäädvustus Eesti kõrtsist pärineb alles 18. sajandi lõpust. Tegu on Jäärja kõrtsi sisevaatega aastast 1795, pärit on see Johann Christoph Brotze käsikirjalisest kollektsioonist Eesti- ja Liivimaa kultuurimälestiste ja vaatamisväärsuste kohta.¹¹ Seda võib pidada tüüpiliseks heal järjel olevaks Eesti kõrtsiks. Peenemate külaliste tarbeks oli seal nn saksakamber, eraldi uks viis kõrtsmiku tuppa. Kesksel kohal oli suur võlvitud ahi, mis oli ühtlasi köögiks. Kõrtsitoa kõige tähtsam mööbliese oli kahtlemata pikk laud, mille ääres õlut ning muud joogi- ja söögipoolist võeti. Jäärjas valgustasid ruumi avarad klaasaknad, mille ees olid ristpuud, kaitsmaks neid külastajate võimaliku kontrollimatu käitumise eest alkoholi mõjul. Samas olid nn talupojakõrtsidena veel 19. sajandil kasutusel suitsused ja pimedad rehielamud (näiteks Eeru kõrts).

Kõrtside nimesid pole keskajast pea üldse teada, isegi varauusajast saab välja tuua vaid mõned nimed. Tallinnas oli 15. sajandil Uus kõrts, 17. sajandil on mainitud eeslinnas asunud Külma kõrtsi ning 18. sajandi algul tegutses Nottbeckile kuulunud kõrts, mida kutsuti ka *tühja römo mois*. Pärnust on varauusajast teada Praamikõrts, mis asus reisijaid üle jõe vedanud praami randumiskohas. Kõige tavalisem oli nimetada kõrts koha või omaniku järgi, põnevamate ja fantaasiarikkamate nimede kohta pole paraku vanast ajast teavet eriti säilinud. Keskajal tavatsesid Saksa ordu Liivimaa haru vennad korraldada oma linnuste ümbruses patukahetsusprotsessioone, kusjuures nad andsid mõningatele väikeste kabeelitega peatuspaikadele Pühalt Maalt pärinevaid nimesid. Uus-Pärnu lähedal olid sellisteks kohtadeks Jeruusalemm ja Petlemm, kus hiljem asus mõneti iroonilisel kombel kaks samu nimesid kandnud kõrtsi.¹²

13. sajandist alates Eesti alale rajatud kõrtsidega koos tekkis uus ja eriline keskkond, mida iseloomustas rohke alkohol, kirju seltskond ning arvukad pahed alates joomarlusest ja hasartmängudest ning lõpetades prostitutsiooni ja kuritegevusega. Maal ja linnas kujunes kõrtsist kogukondliku ja sotsiaalse elu keskpunkt, see oli tähtis ajaveetmise ja suhtlemise koht. Kõrtsilaua taga arutati päevakajalisi teemasid, seal levisid uudised ning seal peetud vestlused kujundasid inimeste eluhoiakuid ja väärtushinnanguid. Tallinnas on näiteks reformatsiooni

Kõrtsituba. 17. sajand. TLM 12012 G 1465.

algusajast teada, kuidas kiriku- ja usuteemalised vaidlused kandusid ka kõrtsilaua taha ning argumenteerida tuli vahel lausa rusikatega.¹³ 1720. aastal Tartu maa-kohtus peetud nõiaprotsessi materjalidest ilmneb, kuidas ümbruskonna talupojad kogunesid kõrtsi salaplaane pidama ja ühiseid asju arutama, isegi omakohut läbi viima ning varastatud kraami jagama.¹⁴ Kesk- ja varauusaja kõrtsid pakkusid peale õlle ka reisilistele peavarju ja ööbimisvõimalust. Kõrtsidest käis läbi igast seisusest inimesi. Kõrtsmiku isikus võis kõrts olla ka laenupank, kusjuures krediiti võeti joogi ostmiseks. Kõige suuremal määral vormisid kõrtsid aga ikkagi kohalikku joogikultuuri ja joomakombeid.

KÕRTS VERSUS VESKI

Vanal ajal oli kõrtsile konkurendiks ja asendajaks veski. See oli samuti tähis kogunemiskoht, sotsiaalse elu sõlmpunkt, samamoodi koos terve hulga pahedega, nagu mängurlus, prostitutsioon ja muu. Lääne-Euroopas kutsus püha Bernard Clairvaux'st munki isegi üles veskeid kui patukoldeid hävitama.¹⁵ Eestis tavatsesid

Maikrahvi valimine oli keskajal armastatud kevadpidu, mille rituaalides oli joogil kindel koht. Lünnettmaal „Maikrahv“ Tallinna Suurgildi majas. 1869. L. v. Pezold.

Foto EKA muinsuskaitse ja restaureerimise osakond.

teelised enne teeäärsete kõrtside süsteemi väljakujunemist ööbida veskites. Näiteks 1561. aastal ööbisid Tallinna raesaadikud teel Pärnust Tallinna neljast peatusest kahel veskis. Teeliste majutamiseks oli vältimatult seotud neile söögi- ja joogipoolise pakkumine. Üksikuid teateid on ka veskites aset leidnud paheliseimatest tegevustest, näiteks on Tallinnas trahvitud õnnemängude mängimise eest linna veskis, ja kahtlemata ei puudunud selle juurest ka vägijoojaid.¹⁶ Huvipakkuv seos veskiga tuleb välja Tallinna Suurgildis korraldatud maikrahvipidustustel. Nimelt tavatseti sel puhul pidulikult rongkäiguga linnast välja „maisse“ ratsutada. Gildi arveraamatu järgi oli rongkäigus osalevatel pillimeestel kombeks Ülemiste veski juures peatus teha ja õlut juua.¹⁷

Veski kui kõrtsi alternatiiv ja konkurent püsis teemana päevakorral ka varauusajal, selle kohta kasutati dokumentides mõistet „nurgakõrtsi pidamine“ (*Winkel Krügerey*). Väidetavalt ehitati tol ajal veskeid, mis jahvatasid vilja ainult kaks nädalat kevadise suurvee ajal, ülejäänud aja aga tegutsesid kõrtsidena.

18. sajandil välja antud määrused lubasid veskites veskilistele jooki pakkuda, kuid keelatud oli müüa õlut võõrastele või naabruses elavatele inimestele, juhul kui nad ei olnud veskilised. Samuti ei lubatud jooki müüa nendes veskites, mille läheduses asus n-ö õiguspärane kõrts, et mitte kahjustada vanade kõrtside privileege.¹⁸ Veski ehitamisel tuli silmas pidada, et seda ei ehitataks kõrtsile lähemale kui üks verst. Versta peeti nimelt vahemaaks, mille tagant jõudsid veskilised vajadusel kõrtsis ära käia.

Linnas pakkus kõrtsile mingis mõttes alternatiivi ka apteek. Näiteks 1560. aastal küsis Tallinna apteeker Johannes Dick raelt luba võtta enda juurde tööle veel teinegi õpipoiss, kes teenindaks arvukaid apteeki külastavaid klaretijoojaid. 17.–18. sajandistki on teateid purjutajatest raeapteegis. Alles 18. sajandi lõpul keelati apteekides viinapõletamine ja alkoholsete jookide müük.¹⁹ Alkoholi müüdi ja tarvitati ka veinikeldrites, kuid kuna importvein oli luksus, siis kujunesid need pigem eliidi joogikohtadeks ning nende arv oli väike.

OMANIKUD

Keskajal oli kõrtsipidamine seotud ennekõike õigusega õlut müüa. Kõrtsid kuulusid suurtele isandatele, kuid neid pidasid maal talupojad, linnas lihtsad linnaelanikud. Joogikohti oli keskajal ka kloostrite valduses, näiteks oli Padise kloostri selliseid rohkem kui üks. Uus-Pärnus kuulusid 16. sajandi esimesel poolel kõrtsid eranditult linna ülemkihile: raehärradele ja jõukamatele kaupmeestele. Käsitöölised olid kõrtsiomanikud ainult kullassepad. Üldiselt oli ühel perekonnal-majapidamisel üks kõrts, mõnel ka kaks, kolm kõrtsi oli juba erand. Uus-Pärnus tegutsesid kõrtsiomanikena koguni ordukäsknikud – Karksi vana foogt Melcher van Galen, Karksi vana kumpan Johan van Scharenberch ja Maasilinna foogt Heinrich Wulff. Kõrts oli ka kirikhärral. Mõnda aega oli üks kõrts isegi Uus-Pärnu rae omanduses.²⁰ Tallinna kõrtsid kuulusid samuti enamasti jõukatele ja auväärsetele linnakodanikele. 17. sajandi visitatsioonimaterjalides on omanikena mainitud bürgermeistreid, raehärrasid ja teisi lugupeetud kodanikke.²¹ Kõrtsis olid ametis aga teised, mitte nii auväärased isikud, näiteks on kõrtsipidajana mainitud raesõdurit, samuti käsitöölisi. Kõrtsmikud olid maal tavalistest talupoegadest paremas olukorras, üldjuhul olid nad vabastatud adratalupoegade koormistest nagu möldridki. Mõisatele andsid kõrtsid head sissetulekut.

Kõrts töötas tulu, seepärast oli ka huvi neid rajada. Mõnikord toimus see ebaseaduslikult, noil puhkudel kohtab keskaja allikates mõistet „tavatu kõrts“. Näiteks oli üks selline ehitatud Uus-Pärnus mereranda. 1530. aastatel nõudis ordukomtuur raelt, et kõrts maha lõhutaks. Isand, kellele kõrts kuulus, oli mõistagi huvitatud, et seal käidaks ja sinna palju raha jäetaks. Sellest tulenevalt on kõrtsipidamist ja sedakaudu alkoholipruukimise soodustamist iseäranis vaimulike puhul kohatuks peetud. Maal üritasid piiskopid vaimulike kõrtsipidamise vastu võidelda. Näiteks 16. sajandi algul uuriti Saare-Lääne piiskopkonna visitatsioonil talupoegadelt muu hulgas, ega nende preester juhtumisi salaja kõrtsi ei pea. Tõsi on, et selliseid ikka leidis. Kõrtsid ja nendes toimuv alkoholipruukimine olid kirikule probleemiks järgnevatelgi sajanditel, sellest annavad hea ülevaate kirikuvisitatsioonide materjalid. Kiriku vastuolulist rolli illustreerib hästi, kuidas muidu joomarlust kritiseerinud Saare-Lääne piiskopile Johannes Kievelile polnud probleem anda 1521. aastal Jürgen Lodele läänile kõrts otse Kihelkonna kiriku juures.²² Eestis kujunesid välja nn kirikukõrtsid, kus kaugel maa tagant jumalateenistusele tulnud talupojad said sooja, kosutust ja aega parajaks teha, ent nii mõnigi kord osutus sealt jutlusele jõudmine lausa ületamatult raskeks.

KÜLASTAJAD

Nii linnas kui ka maal pakkus kõrts võimalust väsitava tööpäeva lõpul minna ja osta endale kannuke õlut, istuda laua taha maha, puhuda kaaslaste või juhulike küllastajatega juttu, kuulda uudiseid, vahetada arvamusi. Linnas oli kõrts peale muu ka alternatiiv gilditoale. Elas ju linnas küllalt neid, kellel oma madala sotsiaalse staatuse tõttu ei olnud gildituppa asja, kõrtsi sissepääs oli aga kõigile vaba. Eeskätt lihtrahvale oli kõrts armastatud ajaveetmiskoht ja selles mõttes demokraatlik paik, et seal sai igäüks kannu õlut osta ja vabalt seltskonda sulanduda.

Linnas tuli kõrtsipidamisel arvestada rae ettekirjutustega. Nii oli korratuste vältimiseks kästud ollemüümine lõpetada kella üheksaks õhtul. Ka sellid ja sulased, kes eelistasid käia eeslinna kõrtsides, pidid linnavärvate sulgemise ajaks koju naasma. Kes jäi mujale ööbima, pidi oma peremehele trahvi maksma. Peremees, kes sellele seadusele läbi sõrmede vaatas, võis aga ise trahvialuseks langeda. Linnas käidi tõepoolest kontrollimas, et kõrtsmikud ei müüks õlut õhtul lubatust kauem ega laseks kõrtsilistel raha peale mängida. Kui mõni selline kõrtsmik leiti, siis

Kõrtsis või trahteris lahutasid meelt muusika ja tants. Tallinna maalermeistrite tsunfti õpilase töö. 1868.

TLA.190.2.236.

teda trahviti. Maal niisugust järelevalvet kõrtsielu üle ei olnud. Kõrtsi ja selle pakutud ajaviidet ja lõbustusi ei peetud sellegipoolest mitte kõigile kohaseks. Näiteks 1593. aastal tegid kirikuvisiteerijad Lihula kooliõpetajale ettekirjutuse, et too peab viisakalt käituma ega tohi õllejoomise ja kõrtsis istumisega liialdada.²³

Keskajal olid kõrtsid kogu Euroopas vaimulikele pinnuks silmas ning seda põhjusega. Konkureeris kõrts ju kirikuga, seal peetud jutluste ja jumalateenistustega – ja pealegi edukalt. Laialt levinud tava järgi eelistasid mehed jumalateenistuse ajaks siirduda kõrtsi, kirikusse läksid naised. Seda, kuidas Liivimaalgi tõmbas kõrts mehi õlle ja seltskonnaga rohkem kui kirik, on värvikalt kirjeldanud 16. sajandi kroonik Balthasar Russow: „Suurem hulk käis siin üsna harva kirikus. Sest mõned, kes oma nooruspäevil seal olid teeninud, julgesid tunnistada, et nad olevat seal terve aasta elanud ja igas õlletrahteris ööd kui päevad oma isandaid oodanud, aga Rakvere kirikusse ei olevat nemad saanud ...“²⁴ Probleem oli ka jumalateenistuse eelne kõrtsiskäik ja alkoholipruukimine. Selleteemalisi kaebusi ja nõudmisi sisaldavad pea kõik varausaja kirikuvisitatsioonide materjalid.

*Kõrtsiseltskond. Tallinna
maalermeistrite tsunfti
õpilase töö. 1866.
TLA.190.2.236.*

Näiteks kurdeti Haapsalus 1694. aasta visitatsioonil, kuidas jaanipüha ajal tavatseti kiriku juures pidada aastalaata, mistõttu talupojad istuvat jaanilaupäeval hilja ööni üleval ja joovat, nii et jaanipäeva hommikul olevat nad maani purjus.²⁵ Selle nähtuse vastu võitlemiseks sätestas Hageri 1639. aasta kirikuvisitatsiooni protokoll: „Et ka kõrtsipidamine, õlle ja põletatud viina müük kirikusse tulevaid koguduseliikmeid väga takistab ning põhjustab suurt pahandust ja muid patte, koguni verevalamist, tapmist ja surnukslõõmist, siis me palume ja manitseme Jumala au nimel, et need, kellel on kiriku ja kabelite juures kõrtse, meie usatavat nõu kuulda võtaksid ega lubaks kõrtsmikel ei enne jutlust ega ka selle ajal jooke müüa.“²⁶ Sama sisuga ettekirjutusi tehti kirikuvisitatsioonidel üle Eesti veel pikka aega. Vaimulike osa kõrtsimajanduses polnud aga sugugi nii ühene. Tulisest hukkamõistust hoolimata leidus ometi vaimulikke, kes ise olid kõrtsiomanikud. Alkoholiga äritsemine tõi hästi sisse, küllap seepärast oli raske ranget joont pidada. On teateid sellistestki vaimulikest, kes ise meelsasti õllekannu taga aega surnuks löid, isegi oma ametikohustusi hooletusse jättes. Näiteks 1533. aastal

tuli Volmaris peetud maapäeval arutusele kirikuõpetaja Jonase küsimus, sest ta oli joomahimule andumise tõttu töö ja kohustused kirikus hooletusse jätnud ning istus parema meelega õllekannu taga, kui kuulutas jumalasõna.²⁷

Kõrtsis sattus kokku eri seisusest ja eri päritolu inimesi. See lõi juba eos ohu konfliktideks. Nagu kirjutab kroonik Russow, suudeti seisusekaaslaste või vennaskonnaliikmete tülid siiski vaevata lepitada: „Orduliikmed jälle seletasid seevastu: Meil on head isandad, meie soovi mööda, nende juures istume lauas, prassime ja purjutame nendega; ning kui me mõnele isandale kannuga vastu pead lööme, siis järgmisel päeval oleme pea jälle head sõbrad ...“²⁸ Muudel juhtudel oli asi keerulisem. Näiteks linnakodanikud ei leppinud sugugi nii lihtsalt ordumeeste toorutsemisega ja küllap ka vastupidi. Seepärast pani ordumeister 1537. aastal Uus-Pärnu kodanikele südamele, et kui komtuuri teenrid tulevad gildituppa või mujale linnas oma raha eest pidu pidama ja õlut võtma, siis suhtugu linlased neisse leebelt, orduteenreid aga manitses ta mitte tüli norima.²⁹

Kõrtsides käisid suuremad ja väiksemad sulid ning päevavargad, seal levis ka kuritegevus. Sageli tuli ette kahtlasi äritehinguid, petmist, vargusi, varastatud kraami edasimüümist ja kaklusi. Toimuda võis ka tõsisemaid ekstsesse. Näiteks kui Otto Üxküllil teener, kes 30. oktoobril 1533 Tallinnast kangaste ja muu kaubaga teel oli, Ruunavere kõrtsis ööbis, ründasid Üxküllil vaenlase piiskop Reinhold Buxhövdeni teenrid teda otse voodis.³⁰

NAISED

Kõrts oli meestekeskne maailm. Joomise ja joomarluse kultuuris, mis kõrtsis kogu oma eheduses avaldus, naine mehega võrdväärset paika ei leidnud. See aga ei tähenda, et naine kõrtsis kohal ei olnud: naine oli n-õ taustajõud, kes tegi süüa, kallas meestele õlut ja jagas kannud kätte, ise nendel agressiivsetel, läbinisti mehelikel joomingutel üldjuhul osalemata. Erandiks olid lõbunaised – prostituute meelitas kõrts muidugi ligi. Nad ei pakkunud seal mitte ainult oma teenuseid, vaid olid meestele ka joomakaaslasteks. Näiteks 1439. aastal pandi Tallinnas vangi mees, kes armastas lõbunaistega õlut joomas käia ja jäi sedaviisi oma naisele linna peal vahele. Mõnes joomakohas andsid prostituudid iseäranis tooni, näiteks Tallinna eeslinna kõrtsides 1666. aastal korraldatud ülevaatuse andmeil kutsuti Nottbecki kõrtsi kõrtsmikku lausa „vanaks hooramajapidajaks“.³¹

Õllemüümine oli keskajal tegelikult üks levinumaid naisteameteid. Ainult nn vabadel naistel, kelle all peeti silmas ilmselt prostituute, oli see keelatud. Palgatööst elatunud naistele, näiteks teenijatüdrukutele, võis kõrts pakkuda ka eluaset; samuti leidsid kõrtsides peavarju n-ö vabaabielu elanud naised ja vallasemad.

Naine võis kõrtsis kohal olla ka kaudsemal moel – omanikuna. Kõrtsipidamine oli iseäranis kodanikuleskedele sobilik sissetulekuallikas. Näiteks 16. sajandi esimesel poolel ostis Uus-Pärnu leskproua Gruethersche just seda asjaolu silmas pidades endale Pühavaimu tänaval kõrtsitoa,³² samas kui vasallipäritolu Diderich Mestacke lese käsutuses oli Pikal tänaval asunud vahvärk-kõrts.³³ Tallinnas olid naistsistertslased oma õllemüümise ja kõrtsipidamisega lausa kurikuulsad.³⁴ Nimelt süüdistasid raehärrad reformatsiooni alguspäevil Tallinna Mihkli kloostri nunnid, et need pidavat kloostri juures kõrtsi, kus käivat palju rahvast ja kust öösiti kostvat valjuhäälet laulu.³⁵ Kloostrites kahtlemata pruuliti õlut, osa sellest võis minna ka kõrtsi müügiks. Lihula nunnakloostri oli näiteks märkimisväärseid maavaldusi, mille talupojad kandsid kloostri heaks koormisi ja töid andameid, ning nii sai nunnaklooster vakupeoks nn vakuluaandamina korraliku koguse õlut: Kloostrimõisa 230 adralalt laekus seda kokku 33,5 tünni.³⁶ Vaevalt nunnad ise nii suured joojad olid, ilmselt müüdi osa sellest õllest mõnes kõrtsis lihtsalt maha. Ilmselt pruuliti ka kloostris endas õlut müügiks ning eriti suurte kirikupühade ja -laatade ajal, kui linnakesse kogunes palju rahvast, oli võimalik õllemüügilt korralikku kasumit teenida. Seda tuluallikat ei jätnud klooster juba kasutamata. 1550. aastate algul tõdes 1542–1559 Saare-Lääne piiskopiks olnud Johannes von Münchhausen, et kuigi salaja kõrtsi pidada on keelatud, müüakse ometi Lihula kloostri veini ja importõlut.³⁷ Piiskopi süüdistused läksid veelgi kaugemale: ta väitis, et nunnad müüvad põletatud viina noormeeste ligimeelitamiseks, nood aga ilmuvad hea meelega kohale ja teesklevad joobnud olekut, et võiks nunnade pinkide alla lebama jääda.³⁸ Varauusajal oli naised jätkuvalt nii kõrtsiomanike kui ka kõrtsmike hulgas. Viimastena olid valdavalt ametis vaeste käsitöölise, soldatite ja kõstrite naised ja lesed. 1728. aastal oli näiteks Narvas kõrtsmike seas üle kolmandiku naised.³⁹

Lääne-Euroopa materjalil põhinevates uurimustes on väidetud, et vastukaa- luks meestekesksel kõrtsikultuurile kujunes naiste puhul keskajal välja tava tähistada peoga esimest kirikuskäiku pärast sünnitust. Sellel peol lubasid nad endale ohtralt alkoholi, 18. sajandil isegi kanget napsi. Eesti rahvakultuuris on

nn naistepühana tuntud küünlapäev, s.o Neitsi Maarja kirikuskäigu päev, mille tähistamise juurde on kuulunud alkoholipruukimine, kohati ka trahterisse minek. Kas see võis olla kujunenud vastukaaluks meeste kõrtsiskäimisele, pole selge. Üldiselt ei ole vanemast ajast kuigi palju teateid naiste ja alkoholi suhetest. Üks varasemaid leidub Christian Kelchi 17. sajandil kirjutatud kroonikas, milles ta jutustab, et talunaistelegi meeldivat purjutada: „/.../ nende seas pole naiste jaoks mingi häbiasi, kui nad lakuvad end lolliks ja täis ning hõiskavad ja laulavad nagu mehed, kuid purjus olles käituvad nad (mis on imestamist väärt) küllaltki siivselt.“⁴⁰

JOOGID JA MEELELAHUTUS

Ehkki kõrts oli koht, kus müüdi, osteti ja joodi suures koguses alkoholi, ei olnud keskajal kõrtsis pakutud alkoholi valik kuigi rikkalik. Peamiselt oli seal saada ikka õlut. Üksluist joogivalikut rikastasid erinevad õllesordid. Vaheldust pakkusid ka kohalik mõdu ja puuviljaveinid. Mingil määral võis joogi- ja söögimajadesse jõuda imporditud õlut ja veini. Küllap sai kõrtsis tahtmise korral peale alkohoolsete jookide tellida kalja või maapiirkondades ka taari. 16. sajandi esimesel poolel hakati mõnel pool müüma väheses koguses tulivett. Ent veel järgmisel sajandilgi müüdi õlut kõrtsis tunduvalt rohkem kui viina ning mõnel pool maakõrtsides viimast üldse ei pakutudki. Viina osatähtsus hakkas kasvama esmalt Kagu-Eestis 17. sajandi lõpul.⁴¹

Tegelikult leidub konkreetseid allikaid kesk- ja varauusaja kõrtside joogi- ja söögivaliku kohta kahetsusväärsest vähe. Toidule jäi tolle aja kõrtsis alkoholi kõrval paratamatult teisejärguline roll. Külastajad ei tulnud sinna toite nautima. 17. sajandist pärit andmed näitavad kõrtsi toiduvalikut lausa kasinana, kõrtsmiksel soovitati söögipoolisest pakkuda vaid nisuleiba, heeringat ja räime. Ilmselt oli ka keskaja joogi- ja söögimajades tavaliseks õllekõrvaseks leib ning kuivatatud või soolatud kala, viimane omakorda tekitas janu ja suurendas õlle müüki. Kõrtsi söögivarude hulgas pidi oluline koht kuuluma töödeldud ja pikaajaliseks säilitamiseks mõeldud toiduainetele, nagu soolatud, suitsutatud või kuivatatud liha ja kala. See võimaldas seal peatunud reisilistel kergesti teekonna jätkamiseks vajalikku toidumoonna varuda. Peenemad reisijad, näiteks raehärrad, olid teel terve saatjaskonnaga, kaasas varu toiduaineid, peeni jooke – lõunamaa veinid, importõlu – ning vürtse, samuti oma kokk, nii et ööbimispaiga, s.o õlletoa või